

Yurtdışında Kalam Araştırmaları -Aydınlanma Dönemi Almanya Örneği-

Özcan Taşcı *

Özet: Batıda oryantalizm özellikle son beş yüzyıldır İslam ve İslam üzerine yapılan çalışmalarla özdeşleşmiş bir kavram olarak tanınmaktadır. Aydınlanma döneminde başta Alman bilimci Johann Jakob Reiske'nin yoğun uğraşları neticesinde oryantalizmin teolojiden ayrılmak suretiyle bağımsız bir disiplin haline dönüştüğü tespit edilmektedir. Bu andan itibaren daha önceki dönemlere nazaran aydınlanmacı yazarlar tarafından İslam üzerine nispeten daha objektif ve bilimsel yazıların üretildiği gözlemlenmektedir. Gotthold Ephraim Lessing, Johann Gottfried Herder ile eserleri Almancaya tercüme edilen Giambattista Toderini ve Adrian Reland bu yazarlar arasında zikredilebilir. İşte bu makalede Kalam ile alakalı aydınlanmacı yazarlar tarafından ortaya konulan eserlerden örnekler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma dönemi, İslam, Kalam, Oryantalizm

Abstract: Kalamstudy Abroad- Germany in the Period of Enlightenment: In West is orientalistik a definition, which is identical especially since five centuries with the studies about Islam and Islamic World. It became an independent disciplines, by distancing itself from theology in the age of enlightenment. From this period began the objectiv studies about Islam according to the previous periods. The most prais of this change must be given to the German scholar Johann Jakob Reiske, who was a close friend of Lessing. The same applies to the Kalam. In the Kalam science were many scientific works written espacially by German enlightenment philosophers as Gotthold Ephraim Lessing and Johann Gottfried Herder. But further there were Works of other non German scholar, which were translated from other languages in to German as Giambattista Toderini and Adrian Reland. In this article will be explained and analysed these works.

Keywords: Enlightenment, Kalam

---

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kalam Anabilim Dalı.

Giriş

Aydınlanma döneminde eskiye nazaran Doğuyu, daha doğrusu İslam'ı daha bilimsel bir yöntemle ele alıp inceleyen yazıların sayısı oldukça artmıştı. Bu yazıların yazarları da elbette ki daha ziyade aydınlanmacı filozof ve düşünürler idi. Buna karşın Kilise yazarları ve oradan beslenen oryantalistler ise ön yargılı eserler vermeye devam etmişlerdir. Aydınlanma döneminin İslam ile bağlantılı olarak en karakteristik özelliği oryantalizm çalışmalarının Kiliseden bağımsız bir yapıya kavuşturulmuş olmasıdır. Bunda en önemli katkıyı Johann Jakob Reiske (1716-1774) yapmıştır.¹ Reiske gayretli çalışmalarıyla Almanya'da aydınlanma döneminde İslam araştırmalarını Kilisenin tekelinden, yani teolojiden kurtarıp bağımsız bir disiplin haline getirmek uğrunda büyük mesafe kat etmiştir. Onun ileride eserlerinden bahsedeceğimiz Lessing'in de yakın arkadaşı olduğu bilinmektedir. Lessing Arapça kaynaklar hususunda Reiske'den oldukça yardım görmüştür. Reiske'nin çalışmaları, bir yanda İslam araştırmalarının yani oryantalizmin bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkmasına neden olurken diğer yanda ise İslam'ın tarihsel açıdan Hıristiyanlığın karşısında ayrı ve bağımsız bir kimliği olan bir din olarak Batıda kabul edilmesi sonucunu doğuracaktır.² Şimdi bu dönemde aydınlanma değerlerine bağlı olarak önceki dönemlere nispeten objektif ve bilimsel yazılar kaleme almış müellifler ile onların öne çıkan eserlerinden örnekler sunmaya çalışacağız:

1. Adrian Reland (1676-1718):

Kelam/İslam inanç öğretisi ile alakalı olarak İslam'a karşı ön yargılarından tam anlamıyla kurtulamamış olsa da yine de objektif yazmaya çalışan Hollandalı üniversite profesörü Adrian Reland'ın 1705 yılında Hollandaca, 1717 yılında ise Almanca tercümesi basılan "Zwei Bücher von der Türckischen oder Mohammedanischen Religion" (Türklerin ya da Muhammedilerin Dinine ilişkin iki Kitap) adlı eseri zikredilebilir. Türklere ve Müslümanlara karşı sevgi ve hoşgörüsüyle tanınan Meşhur Alman aydınlanmacı filozof Gotthold Ephraim Lessing'e (1729-1781) göre Georg Sale'nin eserleri yanı sıra Reland'ın bu eseri kendi zamanında, "Müslümanlar ve Türkler hakkında ulaşabildiği en objektif kaynaklar" durumundadırlar.³

¹ <http://www.owep.de/artikel/376/im-wandel-zeiten-bild-des-islams-im-westen>

² <http://www.owep.de/artikel/376/im-wandel-zeiten-bild-des-islams-im-westen>

³ Özcan Taşcı, Aydınlanma, Oryantalizm ve İslam: Kelami Konular Bağlamında Bir Karşılaştırma, Sentez Yay., Ankara 2013, s. 12-13.

İngiliz Sale'nin eseri Kur'an tercümesidir. Reland'ın eseri ise yukarıda zikredildiği üzere Kelamla da alakalıdır. Bu yüzden Reland'ın eseri hakkında biraz daha detaylı bilgiler sunmak durumundayız:

Eserin iki kitaptan oluştuğunu yukarıda belirtmiştik. Birinci Kitabın başlığı "Muhammedi Teoloji" (Begriff der Muhammadischen Theologie) olup, bu sözcüğün eserde günümüzdeki gibi "ilahiyat" anlamında değil de tam olarak Kelamı karşılayacak şekilde kullanıldığı tespit edilmektedir. Kitapta İslam'daki İnanç sistemi (Vom Glauben) başlığı altında Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine Ahiret Gününe ve Kaza ve kadere iman (Vom Ratschluss Gottes) konusu işlenmektedir (6-28). Bu kısımda ikinci bölümde abdest ve gusül, temizlik (Von den Reinigungen) başlığı altında incelenmektedir. Burada yine Teymmüden sonra (Von der Reinigung die mit Sande geschieht) namaz (Gebet) zekat (Almosen) oruç (Fasten) ve hac ele alınmaktadır (28-55).

Bir sonraki bölüm "Muhammedilere yakıştırılan birçok yanlış şeyler" (Dass den Mohammadanern Viele Dinge falschlich beigemessen werden) başlığı altında Müslümanlara ve Türklere ait batıdaki yanlış fikirler ele alınmaktadır (55-147). Bu bölümde örneğin "Müslümanların yıldızlara tapıp tapmadıkları", "Allah'ın günah ve kötülüğün kaynağı olup olmadığı", "Müslümanların, günahların su ile yıkanması sonucu temizlendiğini söyleyip söylemedikleri", "Türklerin dışı meleklerin olduğunu söyleyip söylemedikleri", "Türklerin Mekke'ye Hz. Muhammed'in mezarını görmek için mi gittikleri"; "onların ruhların ölümsüzlüğüne inanıp inanmadıkları" (Von der Unsterblichkeit der Seelen), "Kur'an'da Hz. Muhammed'in okuma yazma bildiğinin yer alıp almadığı", "Hz. Muhammed'in Kur'an'da kişinin isteyeceği kadar kadın alacağına izin verip vermediği"; "Hz. Muhammed'in erkeklerin sünnet olma adetini Yahudilerden alıp almadığına" dair görüşler ve benzer konular ele alınmaktadır (55-147).

Birinci kitaptan hemen sonra ikinci cilt olarak eklenen ikinci kitap ise Türklerin Gayr-i Müslimlere karşı savaşırken onlara karşı uyguladıkları savaş hukuku ile alakalı olup "Türkisches Krieges-Recht" başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında Türklerin savaşı ne kadar istedikleri; Türklere göre din uğrunda kimlere karşı savaş yapıldığı, Hıristiyanların Müslüman ülkelerde hangi tür özgürlüklere sahip oldukları, Türklerin savaşta tamamen yasak olarak gördükleri şeyler, Hz. Muhammed'in ehli beytinin savaş ganimetleri konusundaki hakları, barış, ateşkes v.b. konular işlenmektedir (149-231).

İçeriği hakkında yukarıda bilgiler sunmaya çalıştığımız Reland'ın kitabı dikkatle incelendiğinde onun İslam'a bakış tarzında oldukça önemli bir paradigma değişikliğine işaret ettiği gözlemlenmektedir. Bu da Lessing'in de üze-

rinde durduğu üzere İslam ve Müslümanlar hakkında Avrupa'daki birçok algının yanlış ve uydurma olduğudur. Zaten kitabın bir bölümünün başlığının "Muhammedilere yakıştırılan birçok yanlış şeyler" olması bu durumun en açık delili durumundadır. Reland, eserinde Müslümanlara haksızlık yapıldığını açıkça ortaya koymaya çalışmaktadır. Öyle ki onların kader gibi bazı hususlarda temel tartışılan konularda Hıristiyanlardan çok daha tutarlı olduklarını dile getirmektedir. Onun tarafından zikredilen bu tür düşüncelerin Lessing gibi aydınlanmacı filozoflar üzerinde Türkler ve Müslümanlarla ilgili olumlu izlenimler bıraktığında şüphe bulunmamaktadır. Çünkü kaderle bağlantılı olarak insan iradesinin özgürlüğü konusu aydınlanmanın en önemli kriterleri arasında yer almaktadır.⁴ İslam'ın temsil ettiği kader anlayışı da aydınlanmacı filozoflar için daha tutarlı bulunduğundan İslam'a karşı bilim çevrelerinde sempati uyanmasına neden olmuştur. Bazılarına göre Reland Hıristiyan Avrupa'da kendisini Hıristiyan sayan bir araştırmacının ön yargılarından biraz da olsa kurtulmak suretiyle İslam hakkındaki gerçekleri ortaya koyan ilk araştırmacıdır.⁵ Bu noktada hemen şu hususun belirtilmesi gerekir ki o dönemde bir Hıristiyan için İslam hakkında güzel şeyler söylemek imkansızla eşit durumdaydı. Zira kişi bu durumda kendisini inkar etmeyle karşı karşıya kalmaktaydı. Çünkü İslam hakkında güzel şeyler söylemek akli yüceltmek demekti ki, bu durumda o kendi inancını sorgulamak durumunda kalabilirdi. Ancak bu durum Reland da dahil o dönem için henüz erkendi. Bu ancak aydınlanmanın ikinci aşaması olan "radikal eleştirel dönem" diye de adlandırabileceğimiz Kant ve Lessing'in yaşadığı zaman diliminde gerçekleşmiştir. Reland her ne kadar yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Hıristiyanlığın bir takım öğretilerine eleştiriler getirmesine karşın örneğin bir Lessing kadar İslam'ı yüceltememiştir.

2. Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781)

Aydınlanma döneminde Kalam araştırmalarında daha doğrusu İslam inanç öğretisi konularında ön plana çıkan isimlerden bir diğeri de yukarıda zikredilen Gotthold Ephraim Lessing olmuştur. Lessing aydınlanma dönemi Almanya'sında belki de Kant'tan sonra en etkili şahsiyet durumundadır. Lessing'in yaşadığı dönemde Avrupa'da bırakın Türkler ve İslam hakkında güzel şeyler söylemeyi, onların isminin telaffuz edilmesi bile büyük suçlar arasındaydı. Buna

---

⁴ Taşcı, Aydınlanma..., s. 14

⁵ John Hennig, Goethes Europakunde, Amsterdam 1987, s. 349

rağmen o, cesaretle Türkleri ve onların inanç sistemi İslam'ı savunabilmiştir.⁶ Lessing'in çocukluğundan itibaren böyle bir tutum almasındaki en önemli etken bize göre Batıdaki İbn Rüşdçü akım sonucu ortaya çıkan aydınlanma değerleriyle "Kur'an kaynaklı" İslam öğretileri arasında gördüğü büyük benzerliklerdir. Bu benzerlikler sosyal ve toplumsal hayatın bir yanda teorik diğer yanda ise pratik ihtiyaçlarını ortaya koyan prensip ve ilkelere işaret etmektedir. Bunlar içerisinde en dikkat çekenleri Allah'ın varlığı ve birliği, ahiret ya da ölümsüzlük inancı, adalet ve özgürlük ile aklın denetiminde faaliyet gösteren dindarlıktır. Bu tür bir dindarlık anlayışına sahip dini, Lessing, "akli-tabii vahiy dini" (vernünftige natürliche Offenbarungsreligion⁷), meşhur Alman filozofu Kant ise "indirilmiş tabii" (natürliche geoffenbarte) din olarak tanımlamıştır.⁸

Burada özellikle aydınlanmacı Alman düşünürlerin ortaya koydukları söz konusu ilke ve prensiplerle dönemin Almanya'sında toplumda sosyal alanda hâkim olan parçalanmışlık ve çatışma ortamından birlik ve huzura ulaşma çaba ve gayretleri dikkatimizi çekmektedir. Bundan dolayı da onlar, Baba-Oğul-Kutsal Ruh'tan ibaret üç Tanrı inancı (Tetris) gibi sürekli olarak çokluğu ve parçalanmışlığı bireylerin bilinçaltlarına yerleştiren öğretileri şiddetle reddetmişlerdir. Bu konuda hiç şüphesiz en önemli katkıyı Kant yapmıştır.⁹ Alman birliğinin sağlanması hususunda oldukça fazla gayretleriyle tanınan meşhur aydınlanmacı Alman filozofu Herder de zikredilen "Birlik" olgusunun toplumda huzurun ve gelişmenin en önemli nedeni olduğunu "Kur'an Dili'nin Arapların dünya hâki-

⁶ Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 59; Taşcı, "Aydınlanma Felsefesinin Temel Değerlerine Mu'tezile Kelamcılarının Katkıları", *II. Ilgaz Felsefe Günleri (Aydınlanma-Din-Demokrasi) Ulusal Sempozyumu*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Çankırı 13-14-15 Ekim 2011; Taşcı, "Almanya'da Kelam Çalışmaları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 6,, 2004; Taşcı, "Batıda Kelama İlişkin Çalışmalar ve Değerlendirilmesi", *Kelam El Kitabı*, Ed. Ş.A.Düzgün, Ankara 2012; Taşcı, *Vereinbarung von Vernunft und Offenbarung Bei den Mu'taziliten und Aufklarern*, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2011/2 (2),, s. 71-79; Taşcı, "C.H.Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik) Anlayışı-Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, Sayı 2, 125-147 (2006).

⁷ Zahim Mohammed Muslim, "Lessing und der Islam, Eine Studie zu Lessings Auseinandersetzung mit dem Islam", Berlin 2010, s. 8; ayrıca bkz. Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 64.

⁸ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Anaconda Verlag, Köln 2011, s. 59; ayrıca bkz. Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 37.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Immanuel Kant, *Streit der Fakultäten -1798*, Immanuel Kant's Sämtliche Werke-Religion Innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft und Streit der Facultäten-Herausgegeben Von Karl Rozenkranz Zehnter Teil- Leipzig 1838, s. 290; ayrıca bkz. Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 42.

miyetinin muzaffer bir bayrağı olması şaşılacak bir durum değildir” demek suretiyle ortaya koymaya çalışmıştır. Zira bu şekilde geniş bir bölgeye yayılan bir milletin, ortak bir konuşma ve yazma türüne sahip olmasının önemli bir avantaj olduğunda şüphe yoktur. Avrupa’ya galip gelen Germenler de şayet Araplar’ın Kur’an’a sahip oldukları gibi klasik bir kitapları olsaydı, bu durumda Latince hiçbir zaman onların dillerinin efendisi olmaz, bundan başka onların birçok kabilesi-soyu tarih sahnesinden tamamen kaybolup gitmezdi.¹⁰

Dikkat edildiğinde gerek Kant gerek Herder gerekse Lessing her şeye pratikteki faydasına göre değer biçmektedirler. Bir şey pratik hayatta insana ve topluma faydalıysa alınmalı, tatbik edilmeli sadece teorik düzeyde kalıp insana hiçbir faydası olmayan hususlar ise hiç bir şekilde kabul edilmemelidir. Bundan dolayı da onlar pratik hayatla uyumlu bir “tabii din-fıtrat dini” modelini kendi sistemlerinin temeli yapmışlardır. Bu dine aynı zamanda “insan merkezli din” adı verilmektedir. Bu dinin ilkeleri yaşanılan-pratik hayattan çıkartılmakta dışarıdan dayatılmamaktadır. Bu ilkeler insanın bizzat kendi ihtiyaçlarından doğduğu için akıl tarafından reddedilmemektedir.¹¹ Oysa bunun karşısında yer alan ve insana dışarıdan başkaları tarafından dayatıldığı için sadece teoride kalıp, onun ihtiyaçlarıyla uyumadığından, aklın kabul etmediği ve saçma bulduğu dindir ki buna da “din adamları dini” adı verilmektedir.” Bu dinde din adamları Tanrı’yı merkeze alarak otorite tesis etmektedirler. Zira Böyle bir dinde Tanrı konuşamayacağına göre Onun adına sürekli din adamları fetva verecekleridir. Şu halde bir dinin kabul ya da reddedilmesindeki temel ölçüt onun insan ihtiyaçlarından doğmuş olması yani pratik hayatla uyum içerisinde olmasına bağlıdır. Ancak bunun için bir ahlak yasasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ahlak yasasına ise Tanrı’nın varlığını (Existenz Gottes) ve ruhumuzun ölümsüzlüğünü (Unsterblichkeit unserer Seele) kabul etmeden ulaşmak mümkün değildir.¹²

Aydınlanmacı Alman filozofları bu yüzdendir ki akıl, dolayısıyla da insanın ihtiyaçlarını bizzat içerisinde barındıran İslam’ı elbette ki Kur’an temelli olarak yüceltmişlerdir. Bunu en bariz şekilde ortaya koyan yukarıda da belirttiğimiz

¹⁰ Herder,, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Hrsg. Heinrich Luden-Leipzig 1841-Johann Friedrich Hartknoch -Vierte Auflage, Band II, s. 383.; ayrıca bkz. Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 90.

¹¹ bkz. Taşcı, “Dilin Kökeni, Kur’an’ın Yaratılmışlığı ve Herder”, *Felsefe Dünyası*, 2010/2 Sayı : 52, 103-116.

¹² Johann Gottlieb Fichte, *Versuch Einer Kritik Aller Offenbarung*, Königsberg 1793, 2. Auflage, s. 63.

gibi Lessing olmuştur. Lessing bu konuda birçok yazı kaleme almış ancak özellikle birkaç tanesi ön plana çıkmıştır. Bunlardan birincisi “Rettung Cardanus”¹³ adlı yazısıdır. Bu yazıda¹⁴ ana hatlarıyla İslam’ın sahip olduğu kelami/inanç sisteminin diğer dinlerden şu şekilde ayrıldığı ortaya konulmaktadır:

1. Mucize anlayışı: Lessing Kur’an’da Hz. Muhammed’in Hz. İsa gibi somut mucizelerinin olmayışını olumlu bir faktör olarak görmektedir. Zira ona göre eski çağlardaki efsanelerin somut mucizelerle alakası mevcuttur. Efsaneler ve mitlerin ise tabii-fıtrat dininde olması düşünülemez.¹⁵
2. Akıl ilkeleriyle uyum içerisinde olan sadece İslam’ın inanç sistemidir. Bundan dolayıdır ki diğer dinler hurafeler ve saçma sözlerle (Wirrwar von Sätzen) dolu olduğu halde İslam Dini bunlardan uzaktır. İslam’daki öğretiler gayet açıktır ve diğer dinlerde olduğu gibi onda sırlar (Geheimnisse) yoktur.¹⁶
3. İslam’da iddia edildiği gibi terör ve şiddete izin verilmemiştir. En toleranslı din İslam’dır. İslam sadece zulmü engellemek ve Allah’ın birliğini tesis etmek için savaşılmamasını vaz etmiştir.¹⁷

Lessing, İslam ile özdeşleştiğini iddia ettiği bu ilkelerden başka onun toplumsal hayatı düzenleyen örneğin adalet ve toleransıyla da diğer dinlerden ayrıldığını ortaya koymak için başka bir takım eserler de yazmıştır. Bunlardan birisi “Nathan der Weise” dir. Eser 1779 yılında bir tiyatro eseri (Drama) olarak yazılmış olup Selahattin Eyyubi’nin (1138-1193) adaletli yönetimi altındaki Kudüs’ü konu edinmiştir. Selahattin Eyyubi eserde toleranslı ve aydın bir sultan olarak sunulmaktadır. Eserde yine ailesinin bir çok ferdi Hıristiyanlar tarafından öldürülen Yahudi bir tüccar olan Nathan’ın, elbette ki diğer tüm dinlere mensup kişilerle birlikte, Müslümanların hâkimiyeti altında nasıl toleranslı ve adil bir muamele gördüğü anlatılmaktadır.¹⁸

¹³ Lessing, *Theologiekritische Schriften I*, “Rettung Cardanus” Hrsg. Herbert G. Göpfert, München 1976.

¹⁴ (“Rettung Cardanus” 11, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26 ve 27. Sayfalar)

¹⁵ Daha geniş açıklamalar için bkz. Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 71-73.

¹⁶ Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 74.

¹⁷ Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 75..

¹⁸ Taşcı, *Aydınlanma...*, s. 84.; Silvia Horsch, “Lessing, der Islam und die Toleranz”, Vortrag im DMK (Deutschsprachiger Muslimkreis) am 29.08.2003.

Esas itibariyle bir tiyatro eseri olarak yazılan ve daha sonra da defalarca sahnelenen Nathan der Weise ile Avrupa’da hakim olan mezhep ve din kavgalalarının önlenmesi amaçlanmış, bu amaca ulaşmak için de İslam’daki adalet ve tolerans sistemi model olarak alınmıştır. İslam’ın tolerans ve adalet yönünü ortaya koymak için Lessing tarafından yazılan diğer bir tiyatro eseri ise “Fatima” adını taşımaktadır. Lessing, Voltaire’in 1741 tarihinde “Mahomet” adlı trajedide Hz. Peygamber’e yaptığı haksız ithamlara 1754 yılında yazıp, 1759 tarihinde de sahnelediği bu tiyatro oyunuyla (Trauerspiel) karşılık vermiştir.¹⁹ Eserde temelde Voltaire’in söylediğinin aksine Hz. Muhammed’in en adil kişi olduğu ön plana çıkartılmaktadır.

İslam hakkında Lessing’in olumlu düşünceleri yüzyıllar boyunca Batı dünyasında gizlenmiştir. Ancak onun bu düşünceleri günümüzde yavaş yavaş bir takım yazarlar tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Bunlardan en önemlisi Karl-Josef Kuschel’dir. Kuschel, “Vom Streit zum Wettstreit der Religionen-Lessing und die Herausforderung des Islam” (Patmos Verlag 1. Aufl. Düsseldorf 1998) adlı eserde Lessing’in özellikle İslam hakkındaki düşüncelerini ön plana çıkartmaktadır.

3. Johann Gottfried Herder (1744-1803)

Bu dönemde Alman aydınlanmacı filozoflarından İslam ve Onun öğretisi hakkında düşüncelerini ortaya koyanlardan bir diğeri de Johann Gottfried Herder’dir. Herder bu düşüncelerini ilk olarak kendisine 1772 yılında Berlin Akademie ödülünü kazandıran “Abhandlung Über den Ursprung der Sprache” adlı eserle dile getirmiştir. O bu eserde her ne kadar dilin kökenine ilişkin araştırma yapmak hedefinde olsa da, Müslümanlar açısından oldukça önemli, Batı için ise bir o kadar da şaşırtıcı tespitlerde bulunmaktadır. Zira bu eserde Müslüman Araplar ilk defa Hıristiyanlar karşısında zikredilme imkânına sahip olmuşlardır. Onlar sadece zikredilmekle kalmamışlar, aynı zamanda da Hıristiyanlara ve Hıristiyanlığın temelleri üzerinde teşekkül ettiği Yahudi-İbrani kültürüne karşı da bir üstünlük kazanmıştır. Arapça da şeref bakımından İbranice’den daha üstün bir mertebeye çıkmıştır.”²⁰

Herder’in İslam inanç öğretisi hakkındaki düşüncelerini dile getirdiği diğer bir eseri ise “Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit” (Hrsg. Heinrich Luden-Leipzig 1841-Johann Friedrich Hartknoch Yayınevi-Vierte Auf-

¹⁹ Taşcı, Aydınlanma..., s. 63; ayrıca bkz. Zahim Mohammed Muslim, “Lessing...”, s. 8, 39.

²⁰ Taşcı, Aydınlanma..., s. 86.

lage, Band II) başlığını taşımaktadır. Oldukça hacimli olan bu eserin ikinci cildinde Hz. Muhammed ve Araplar hakkındaki düşüncelerini detaylı ancak bir o kadar da Hıristiyan Batı'nın pek de hoşlanmadığı bir tarzda olumlu bir şekilde sunmaktadır. Herder'e göre bunlar ana hatlarıyla şu şekilde sıralanabilir:²¹

1. İslam insanlığa beden temizliğini öğretmiştir.
2. İslam insanlığa Tek bir Tanrı'ya ibadet edilmesi gerektiği düşüncesini yerleştirmiştir.
3. İçki, şans oyunlarını ve riba gibi topluma ve bireye zararlı olan bir takım alışkanlıkların yasaklanması yoluyla da insanın aç gözlülük başta olmak üzere iradesine hâkim olması yolunu göstermek suretiyle ona sağlıklı bir orta yol yaşam tarzını (Mäßigkeit) öğretmiştir.
4. İslam hurafeyi (Aberglauben) yasaklamakla da insanlığa vahşi ya da bozuk konumdan medeniyet seviyesine çıkmayı öğretmiştir.
5. Hz. Muhammed Batının sandığının aksine dünya felsefi birikimine katkı yapacak derecede bilge ve şerefli birisidir.
6. Sanat ve bilimde ilerlemenin yolu sultanların inayeti ve tasarrufu ile değil, aksine özgürlükten geçmektedir. Müslümanlar dünyaya bunu öğretmişlerdir.
7. Aydınlanma döneminin en önemli parolalarından biri olan "saf akıl" konusundaki tartışmalar ilk önce Müslüman ekoller (Sekten) tarafından yapılmıştır.
8. Bu saf akıl tartışmalarını yapan ekollerin takip ettikleri yöntemin adı Herder'e göre teolojik metafiziktir (theologische Metaphysik).
9. Bu yöntemi (teolojik metafizik/kelam) Müslümanlardan ilk öğrenenler Yahudiler olmuş, onları daha sonra da Hıristiyanlar takip etmişlerdir. Ancak akli ve özgür düşünce Herder'e göre Yahudilik ve Hıristiyanlıkta teşvik edilmediğinden onlar bu sistemi epeyce törpülemişler, bunun sonucunda da bu sistemin aslını bozmuşlardır.

Görüldüğü üzere Herder, Lessing'in yukarıda daha önce verdiğimiz ilkelere ek hususlar ortaya koymaktadır. Bunlardan belki de en önemlisi Kelam ve ilk kelam ekolü olan Mu'tezile'den açıkça olmasa da kapalı bir şekilde zikretmesidir. Bu, esasen ulaşabildiğimiz kaynaklar içerisinde yeni bir durum olarak

---

²¹ Bkz. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* Bd. II, s. 371-386; ayrıca bkz. Taşçı, *Aydınlanma...*, s. 88-92.

karşımızda durmaktadır. Herder'in Kelam ve Mu'tezile'yi isim olarak bilip bilmediği hakkında herhangi bir kaynağımız mevcut değildir. Zira Herder gibi filozofların o dönemlerde Arapça kaynaklara doğrudan ulaşabilecek seviyede Arapça bilgileri yoktu. Bu yüzden onun daha önce Lessing'de olduğu gibi ikinci el kaynaklardan bu eserlere ulaşmış olduğunu tahmin etmekteyiz.

Herder'in teolojik metafizik olarak tanımladığı Kelam, Toderini'nin Almancaya çevrilen eserinde "İlm-i Kelam" Türkçe terkibi ile Almanya'da isim olarak ilk defa tanımlandığına şahit olmaktayız. Bu kitap her ne kadar İtalyancadan Almancaya tercüme edilmesine rağmen aydınlanma dönemine ait olduğundan dolayı aşağıda tanıtmaya çalışacağız. Özellikle Herder ve Lessing tarafından Müslümanlar içerisinde akıl ve hür irade taraftarı ekollerin olduğuna dair yapılan vurgular bize göre Almanya'da Mu'tezile üzerine yapılan çalışmaların itici gücü olmuştur.

4. Giambattista Toderini (1728-1799)

Aslen Venedikli olan Toderini Alman filozofları arasında olmasa da ortaya koyduğu eseri aydınlanma dönemine ait olduğundan ele alıp inceleyeceğimiz son eser olacaktır. Kitabın asıl adı "Letteratura Turchesca" olup 1787 yılında Giambattista Toderini adı altında Venedik'te üç cilt olarak yayınlanmıştır. "Literatur der Türken" başlığı altında 1790 tarihinde de Almancaya tercüme edilmiştir.²²

Toderini elçilik göreviyle geldiği İstanbul'da çeşitli kütüphanelerden istifade etmek suretiyle Türklerin kütüphanelerde sahip olduğu eserler ve medreselerde okutulan ilimler hakkında 1781-1786 yılları arasında literatür çalışması şeklindeki eserini kaleme almıştır.²³ Oldukça hacimli olan eserde Kelamdan "İlm-i Kelam" şeklinde ismen ilk olarak bahsedilmesi yukarıda da söylediğimiz gibi Almanya'da oldukça yeni bir olgudur. Kelam ilmini eserinin 1. cildinde "Müslüman metafiziği ya da skolastik teoloji" (Muselmanische Metaphsik oder Skolastische Theologie) başlığı altında ele alan Toderini'nin bu ilim hakkında kitabında ana hatlarıyla şunları zikretmektedir²⁴:

1. Kelam, Müslümanların metafiziğidir. Bu ilim İlm-i kelam yani sözcüklerin bilimi (Wissenschaft der Wörter) anlamına da gelmektedir.

²² Taşcı, Aydınlanma... s. 97.

²³ Taşcı,, Aydınlanma...s. 98; ayrıca bkz. Toderini, Literatur der Türken, s. VIII.

²⁴ Bkz. Taşcı, Aydınlanma..., s. 101,102; ayrıca bkz. Toderini, Literatur..., s. 24-29.

2. Çünkü o, Tanrıdan ve Tanrı'nın mükemmelliğinden doğru şekilde konuşulmasını öğretmektedir...
3. Bu ilim en Yüce Zatın varlığından, birliğinden, sonsuz kudreti ve ilminden bahsetmektedir...
4. Kelam ilminde melekler, İnsanın ruhu ve Tanrı'nın ezeli takdiri (Vorherbestimmung) ayrıntılı olarak öğretilmekte, bu konu felsefileştirilmekte ve sorunlaştırılmaktadır.
5. Bu bilim Müslüman ilahiyatını büyük oranda spekülatif/nazari olarak ele alıp işlediğinden "skolastik teoloji olarak ta isimlendirilmiştir. Onun Araplardaki karşılığı ise Tanrısal bilim anlamına gelen ilahiyat ildir (ilm ilahiyat).
6. Müslümanlar Allah'ın doksan dokuz isminin olduğuna inanmaktalar, bunları sürekli olarak Arapça harflerle ezberleyip tespihlerle çekmektedirler.
7. Meleklerle ilişkin öğretilerde onlar aklın kabul etmediği inançlara (törichte Meinungen) sahiptirler.
8. Tanrısal alın yazısı (Göttlicher Rathschluß) hususunda Müslümanlar arasında oldukça şiddetli tartışma ve sorunlar baş göstermiş, bu bağlamda bazıları aşırı derecede Cebriliğe (Fatalismus) düşmüştür.
9. Kelam sahasında Müslümanların meşhur kelimcisi/skolastiği Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Razi'nin "Eski ve Yeni Metafizikçi ve Skolastiklerin Düşünceleri" adlı eseri Fransa Kralının Kütüphanesinde 932 numaralı yerde bulunmaktadır.

Toderini'nin eserindeki bu anlatılanlara bakıldığında Kelam ilmi hakkında epeyce malumat sahibi olduğu görülmektedir. Ancak daha önce Reland'ın eseriyle karşılaştırdığımızda arada benzerliklerin de olduğu tespit edilmektedir. Bunlardan en önemlileri alın yazısı ve melek inancı hususlarında benzer ifadeler yer verilmesidir. Ancak onun Kelam ilmi ve onun tanımı hususundaki verdiği bilgiler Reland'da bulunmamaktadır. Bu da bize göre 70 yıllık bir zaman dilimi içerisinde önemli bir gelişmedir.

Diğer yandan Herder'in "teolojik metafizik" olarak adlandırdığı Kelamı Toderini'nin "Müslüman metafiziği" ya da "skolastik teoloji" olarak isimlendirmesi de yine bizim açımızdan önemli bir husustur. Zira Herder bize göre ismini zikretmeyerek Kelamı Mu'tezile mezhebinin metoduna göre daha özgürlükçü ve eleştirel ilim olarak tanımlamasına karşın Toderi onu Eş'ari yöntemine göre skolastik ve dogmatik anlamda tanımlamıştır.

Bundan başka Eş'ari, Maturidi ya da Mu'tezile gibi temel kelam ekollerinin isimlerine ise aydınlanma dönemi eserlerinde rastlamadığımızı da bu noktada dile getirmemiz gerekmektedir. Ayrıca önemli Kelam eserleri isim olarak bile bu kaynaklarda yer almış değildir. Bunların isim olarak zikredilmeleri ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (1850 sonrası) mümkün olabilecektir.

Kaynakça

- Fichte, Johann Gottlieb, Versuch Einer Kritik Aller Offenbarung, Königsberg 1793, 2. Auflage.
- Herder, Gottfried, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Hrsg. Heinrich Luden), Leipzig 1841-Johann Friedrich Hartknoch Yayinevi-Vierte Auflage, Band II.
- Hennig, John, Goethes Europakunde, Amsterdam 1987.
- Horsch, Silvia, "Lessing, der Islam und die Toleranz", Vortrag im DMK (Deutschsprachiger Muslimkreis) am 29.08.2003.
- Kant, Immanuel, Kritik der reinen Vernunft,, Anaconda Verlag,, Köln 2011.
- , Streit der Fakultäten –1798, Immanuel Kant's Sämtliche Werke-Religion Innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft und Streit der Facültäten-Herausgegeben Von Karl Rozenkranz Zehnter Teil- Leipzig 1838.
- Lessing, Gotthold Ephraim, Theologiekritische Schriften I, "Rettung Cardanus" Hrsg. Herbert G. Göpfert, München 1976.
- Mohammed Muslim, Zahim, "Lessing und der Islam, Eine Studie zu Lessings Auseinandersetzung mit dem Islam", Berlin 2010.
- Reland, Adrian, Zwei Bücher von der Türckischen oder Mohammedanischen Religion, Hannover 1717.
- Toderini, Giambattista, Literatur der Türken, Almanca'ya tercüme eden, Abbé Toderini, Notlarla ve eklentilerle katkı yapan Philipp Wilhelm Gottlieb Hausletner , Königsberg 1790.
- Taşcı, Özcan, "Aydınlanma Felsefesinin Temel Değerlerine Mu'tezile Kelamcılarının Katkıları", II. *İlgaz Felsefe Günleri (Aydınlanma-Din-Demokrasi) Ulusal Sempozyumu*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Çankırı 13-14-15 Ekim 2011.
- , "Almanya'da Kelam Çalışmaları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 6, 2004
- , "Batıda Kelama İlişkin Çalışmalar ve Değerlendirilmesi", *Kelam El Kitabı*, Ed. Ş.A.Düzgün, Ankara 2012.
- , Vereinbarung von Vernunft und Offenbarung Bei den Mu'taziliten und Aufklaren", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2011/2 (2).
- , *Aydınlanma, Oryantalizm ve İslam: Kelami Konular Bağlamında Bir Karşılaştırma*, Sentez yay., Ankara 2013.
- , *Alman Oryantalizm Geleneği*, Nobel yay., Ankara 2014.
- , "C.H.Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik) Anlayışı-Oryantalizm Çalışmalarının Siyasallaşma Süreci", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, Sayı 2, 125-147 (2006)
- , "Dilin Kökeni, Kur'an'ın Yarattığı ve Herder", *Felsefe Dünyası*, 2010/2 Sayı : 52
- <http://www.owep.de/artikel/376/im-wandel-zeiten-bild-des-islams-im-westen>

